

43. Цукерман К. Два етапа формування Древнерусського государства / К. Цукерман // Славяноведение. – 2001. – № 4. – С. 55–82 (аналогічна стаття // Археологія. – 2003. – № 1. – С. 76–99).
44. Щукин М. Б. Готский путь: готы, Рим и черняховская культура / М. Б. Щукин. – СПб., 2005.
45. Щукин М. Б. На рубеже эр: Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. – I в. н. э. В Восточной и Центральной Европе / М. Б. Щукин. – СПб., 1994.
46. Bury J. B. History of the Later Roman Empire / J. B. Bury. – L., 1923. – Vol. 1; vol. 2.
47. Brook K. A. The Jews of Khazaria / K. A. Brook. – Northvale, 1999.
48. Dunlop D. M. The History of the Jewish Khazars / D. M. Dunlop. – Princeton, 1954.
49. Golden P. B. Khazar Studies / P. B. Golden. – Budapest, 1980. – Vol. 1.; vol. 2.
50. Jones A. H. M. The Later Roman Empire, 284 – 602: A Social, Economic and Administrative Survey / A. H. M. Jones. – Oxford, 1964. – Vol. 1; vol. 2; vol. 3.
51. Hachmann R. Die Goten und Skandinavien / R. Hachmann. – Berlin, 1970.
52. Hachmann R. Die Germanen / R. Hachmann. – München, 1978.
53. Heather P. The Goths / P. Heather. – Oxford, 1996.
54. Kazanski M. Les Goths / M. Kazanski. – P., 1991.
55. Thompson E. A. The Early Germans / E. A. Thompson. – Oxford, 1965.

Надійшла до редколегії 10.09.2008 р.

УДК 64.3 «01-05»

О. В. Оленченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НАДДНІПРЯНЩИНА В ПРОЦЕСІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ГЕРМАНЦІВ З ПРИБАЛТИКИ ДО ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У II-IV ст.

Присвячено розкриттю ролі регіону Наддніпрянщини в територіальному ланцюгу міграційного вектора германців з Прибалтики до Причорномор'я.

Останнім часом історична наука кардинально змінює ставлення до античної та середньовічної доби. Однією з важливих складових цих змін є максимально послідовне прагнення тлумачити ті чи інші історичні події, процеси та мотивацію вчинків історичних осіб та поведінки груп людей, етносів тощо з позиції не сучасного для дослідника періоду, а власне тієї доби, коли події відбувались. Винятком не є і

досліджувана нами епоха. Досить часто дослідники фокусують свою увагу на вивченні політичних, економічних складових певного явища, оминаючи інтелектуальну та символічну складову явищ.

Метою даної розвідки є спроба обґрунтувати вагу римського чинника у процесі переселення германських племен.

Джерельна база проблеми та історіографічна спадщина, з одного боку, достатньо ретельно вивчені. На сьогодні введені до наукового обігу практично всі письмові джерела, археологічна складова постійно поповнюється та корегується. Крім численних прикладних робіт про Велике переселення народів регулярно з'являються узагальнюючі праці вчених різних країн, які підводять підсумки того чи іншого етапу дослідження проблеми. Особливо слід відмітити доробок В. Буданової, М. Щукіна, Х. Вольфрама [2; 3; 7; 13].

Не можемо залишити поза увагою праці видатного британського вченого Е. А. Томпсона [12], який є класиком вивчення початкового етапу Великого переселення народів. Взагалі історична наука має суттєві досягнення у вивченні історії готів. У загальних рисах вивчені питання боротьби готів з Римською імперією на дунайських кордонах, у балканських та малоазійських провінціях, їх взаємовідносин з іншими племенами. Також не оминають увагою дослідники взаємовідносини Барбарікума та Риму. Але як і у будь-якому питанні все рівно залишається багато незрозумілого. Розгляду потребують наступні питання: уточнення напрямку загального руху готів, визначення часу їх першої появи у Північному Причорномор'ї та на Балканах [2; 3]. Мало відомий характер відносин готів з придунайськими та причорноморськими племенами.

Зазначений час, як відомо, відзначається феєрією подій як у межах Римської імперії, так і поза нею. У контексті цього до нашої уваги потрапляє і Наддніпрянщина як одна з територій, через яку проходили племена германців під час міграції. Таким чином, стає зрозумілим, що розглядати дане питання, не виходячи за межі Наддніпрянщини, було б абсурдним.

До цікавих здобутків останнього часу слід віднести низку концепцій, які переконливо доводять глибоке втручання римської політичної еліти, різних політичних груп, центральних та провінційних військово-адміністративних структур у сферу міграційних відносин, коли ті чи інші племінні союзи германців, слов'ян активно використовуються для вирішення потреб Риму у внутрішній та зовнішній політиці, придушенні повстань та виконання прикордонної функції. Таким чином, ми бачимо, що Рим на початку нашої ери мав досить великий досвід різноманітних стосунків з Барбарікумом. Римська дипломатія

ретельно вивчала варварський світ, римські адміністратори регулярно надавали послуги державним лідерам варварів в організації податкової системи та адміністративного апарату [4; 5].

Вибір хронологічних меж є не випадковим, оскільки нижня межа – II сторіччя є початком так званого Великого переселення народів (перехідний етап від античності до середньовіччя) та його першого етапу, який має назву германського, зрозуміло, що IV сторіччя є завершенням вищезазначеного етапу та початком другої стадії переселення – гунського етапу [2].

Велике переселення народів належить чи не до найскладніших для вивчення та розуміння історичних явищ. Це пояснюється і безпрецедентно великою територією міграційних процесів, і строкатістю етносів, які брали участь у переселенні, і надзвичайно складними політичними, культурними, дипломатичними та іншими відносинами між Римською імперією та так званим варварським світом. Територія сучасної України та, зокрема, Наддніпрянщини була безпосередньо причетна до Великого переселення народів як географічно, так і в етнокультурному сенсі, тому кожен аспект об'єктивно має розглядатись в максимально широкому геополітичному контексті, прикладом останнього може бути роль римського імперського чинника в спрямуванні та координуванні напрямків у міграції германських та інших народів з регіонів Прибалтики до Причорномор'я та Приазов'я.

У II сторіччі починаються активні міграційні процеси на території Прибалтики серед готських племен, які з регіональних переростають в одну з найбільших хвиль переселення, а з часом перетворюються у велику силу проти імперії. Узагальнююча назва кількох десятків германських племен походить від германського «gott» – «Бог», яке часто використовувалось для презентації, підкреслюючи божественне походження. З праць античних авторів стає відомо, що з II сторіччя готські племена, які розселялись вздовж р. Вісла, починають рухатись на південь. Слід зазначити, що далі мова буде йти саме про готів як одних з германських племен, які деякий час перебували на території Наддніпрянщини. Звичайно, ми розуміємо, що готи не весь час займали провідні позиції серед інших германських племен, що підтверджується і в джерелах. Так, наприклад, античні автори починають виокремлювати готів із загалу приблизно у III ст., пояснити це ми можемо лише тим, що в цей час одна з груп готів, а саме «придунайські» просуваються ближче до кордонів імперії, тим самим звертаючи до себе увагу авторів, які в той час ще фокусували свою увагу лише на подіях, котрі невід'ємно стосувались Римської імперії. Але слід зазначити і

проблеми, які виявляються при аналізі джерельної бази щодо нашого питання: по-перше – фрагментарність інформації, по-друге – обмежена кількість джерел, якими користувались античні автори, по-третє – досить часто бачимо, що автори при описі Барбарікума зовсім не мали уяви про етнімію племен. Якщо казати про загальне забарвлення праць початку доби переселення, то це частіше негативне відношення: «По всему римскому миру, словно по боевому сигналу труб, поднялись самые свирепые народы и стали переходить ближайшие к нам границы». Але писемні джерела при всіх їх недоліках є головним інструментарієм дослідників цієї доби.

При розгляді руху готських племен ми не можемо не сказати про дискусію з приводу єдності або навпаки готів під час переселення та з часом розселення їх на нових територіях. У центрі уваги постає питання: коли серед готів виокремились остроготи та везіготи? з приводу етнімів слід зауважити, що на сучасному етапі в історіографії пропонують не робити настільки радикальних розмежувань. Зокрема, слід сказати, що В. П. Буданова пропонує відмовитись від такого розмежування та використовувати робочі назви, а саме: «придунайські готи» та «примеотійські готи».

Маршрут руху готів з півночі на південь досі є не досить зрозумілим в силу недостатньої кількості як письмових, так і археологічних джерел. Але цілком очевидним є той факт, що коли готи з'являються на території Наддніпрянщини у III сторіччі, вони вже є не тим єдиним плем'ям, яке вийшло з Прибалтики, тобто можемо говорити, що готи розділяються десь на рубежі II-III сторіч і вирушають у різних напрямках, за що і отримали свої назви – одні вирушили до кордонів Римської імперії і розселились поблизу Дунаю, а інші рухались у напрямку до Північного Причорномор'я та Меотиди.

Спочатку головним об'єктом переселення готської експансії було Нижнє Подніпров'я, Приазов'я, Крим та міста Боспору. Розгрому зазнають нижньодніпровські городища борисфенітів, а незабаром і Кримська Скіфія, сили якої були підірвані нищівної поразкою, якої вона зазнала 193 р. від боспорського царя. Проте, враховуючи посилення варварського тиску вздовж всієї лінії північних кордонів, у середині III ст. римляни були змушені вивести свої загони з міст Північного Причорномор'я, чим одразу й скористалися готи [10].

Тому логічно, що не пізніше початку 60-х років III ст. Все Північне Причорномор'я, від гирла Дунаю до Нижнього Дону та Тамані, потрапляє до рук конгломерату варварських етнічних груп, на чолі яких стають готські князі, що розпочинають тривалі й запеклі війни проти Риму. Готська верхівка утверджується головним чином над силь-

но еллінізованим готсько-скіфсько-сарматським населенням. Під час цих подій у межах Наддніпрянщини відбуваються, очевидно, як істотні переміщення певних етнічних груп, так і остаточне вирівнювання економічного, соціального та культурного розвитку населення Причорномор'я [10; 11].

Головним джерелом, на базі якого були зроблені припущення щодо розселення готів, є «Гетика» Іордана. «Гетика» взагалі є найбільш повним джерелом з історії готів, яке дає нам інформацію про всі сфери життя даних племен. Але наскільки «Гетика» є унікальним та найбільш повним джерелом для дослідника, настільки ж вона є й суперечливою пам'яткою часто з неузгодженою за сенсом інформацією, складається враження, що автор при описі деяких подій сам сумнівається у їх правдивості.

Також нашу увагу привертають археологічні пам'ятки, але разом із ними ми стикаємося з проблемами інтерпретації матеріалу. Аналізуючи археологічні дані з приводу германських племен якщо у більш вузькому сенсі, то нас цікавлять пам'ятки вельбарської культури, яку зараз надійно пов'язують з готами. Існування вельбарської культури припадає майже на весь римський період до початку Великого переселення народів, але у першому періоді переселення ми ще зустрічаємо оригінальні пам'ятки у північно-західному напрямку. Стверджувати, що вельбарська культура не відчувала змін за час свого існування, ми не маємо права. За археологічними даними ми можемо говорити, що в процесі свого розвитку вона змінювалась як в матеріальній культурі, так і в території розселення. Останній фактор дозволив польським ученим виділити дві фази існування вельбарської культури, які відрізняються хронологічними та територіальними межами. Перша – отримала назву любовідзька, хронологічно цей період охоплює ранньоримську епоху – I ст. н. е. – остання чверть II ст. н. е. Друга – цецельська, час існування – пізньоримська епоха. Перед нами постає проблема співвідношення готів – вельбарців і людності, в чиєму середовищі сформувалась черняхівська культура. Деякі вчені пропонують концепцію, що черняхівська культура сформувалась на основі вельбарської. Інші ж вважають, що вельбарське населення в процесі просування у південно-східному напрямку влилося до черняхівської культури. Останнім часом питання вичерпно розглянуте в спільній праці В. Д. Барана, Є. Л. Гороховського та Б. В. Магомедова [1; 11]. В ній доведена безпідставність припущень деяких дослідників щодо утворення черняхівської культури готами, які прийшли з Повісляння. Вельбарські пам'ятки Волині й ранньочерняхівські Лісостепу України та Молдови синхронні. Протягом середини – другої половини III ст.

вони змішуються з черняхівськими, що збігається зі свідченням писемних джерел стосовно сусідства готів з іншими етнічними групами. Але можемо припуститися гіпотези, що готи вельбарської культури, ввійшовши до складу черняхівської культури, зайняли провідні позиції серед політичної та військової еліти. Доказом на користь даного припущення виступають військові знаряддя та інші складові побуту, які були привнесені готами. Таку інформацію ми отримуємо з аналізу археологічних даних, які свідчать, що на момент об'єднання розглянутих нами культур у черняхівців відбувається піднесення військової майстерності, тобто логічним є стверджувати, що готи стали головним чинником у даному процесі. Тому обґрунтувати припущення з приводу високого положення готів у суспільстві є досить реальним.

Вищенаведені дані дозволяють нам пояснити ще одне питання, яке закономірно виникає при розгляді даного аспекту. Яким же чином германським племенам, а саме готам, вдалося зберегти свою свідомість у процесі досить тривалого перебування у складі поліетнічної культури, яка синтезувала у собі різноманіття народів. Користуючись принципом історизму, ми не зауважуємо, що на той час кожне плем'я отожднювало і виокремлювало себе серед інших і мало уявлення про свідомість, розуміючи, що то є нереальним. Але дивно, що коли готські племена у ході переселення залишають межі черняхівської культури, вони зберігаються як ціле і примножують свої ряди. Одним з пояснень може виступати саме той фактор, що готи знаходились на сильних позиціях та мали певний авторитет серед народів черняхівки.

З вищезазначених даних про міграційний рух та становище германських племен бачимо, що їх переселення не було хаотичним, а навпаки є досить системним та спланованим. Яким же чином це пояснити? В тогочасних історичних умовах навряд чи якийсь народ без особливої причини або потреби був спроможним до таких кардинальних змін свого буття у просторових межах, відмови від налагоджених торговельних контактів. Слід враховувати й традиційність життя у добу переходу від античності до середньовіччя. Взагалі перехід від чогось одного до іншого завжди зумовлює, що щось старе залишається та з'являється нове, але цілком новою кожна наступна епоха ніколи не зможе стати, завжди хоча б якась маленька частка старого, але буде зберігатись. І доба Великого переселення народів не є винятком. З античного часу збереглось, що в кого військова сила, в того і влада, а середньовіччя вже давало про себе знати своїм символізмом та вимогами обґрунтування прав на територіальні та владні претензії. Германська племінна еліта мала розуміти, що немає сенсу вирушати на чужі землі без суттєвої та авторитетної підтримки, але авторитетною вона мала

бути на територіях, які знаходились вздовж лімесу та на шляху до нього. Вибір цих територій обумовлений тим, що саме на них германські племена перебували довше за все і в цьому районі впродовж майже сторіччя концентрували свої сили та налагоджували військові союзи для подальшого об'єднаного наступу на територію Римської імперії. Отже, перш за все необхідно зрозуміти, на яке підґрунтя спиралась германська еліта і чому саме в цей час, тобто на рубежі ер, розпочинаються активні міграційні процеси і чому всі вони кінцевою метою мають саме Римську імперію.

На нашу думку, при намаганні вирішення цих питань слід звернути увагу на декілька гіпотез. Перша – міграцію пов'язують зі зміною природно-кліматичних умов та з ослабленням Риму, який стає досить легкою споживою для Барбарікума. Друга – що Імперія в очах варварських народів виступала як умовне Ельдорадо [12]. Саме цим пояснюється більша частина нападів на кордони Римської імперії, які варвари робили протягом декількох сторіч. Ця тенденція, крім того, була закладена у самій природі германських груп воїнів, яку вождь утримував за власний кошт та був зобов'язаний забезпечувати регулярним притоком награбованих трофеїв, оскільки разові напади на Імперію приносили набагато більше коштовностей, ніж вождь міг зібрати з усіх своїх підданих. Служба та взагалі перехід германських вояків до Імперії був нормальним явищем, тому що Рим брав на військову службу варварів, надаючи землі для постійного проживання. Третя – германське переселення було скероване Римом, який вважав за необхідне терміново створити ефективний та відносно керований захист для Імперії від йорданських етносів степів Південно-Східної Європи: скіфів, сарматів, аланів, роксоланів. Ці кочові народи з їх специфічною культурою, регіонально-господарською системою та культурними цінностями в більшості були незрозумілими для пізньоантичної цивілізації, створювали постійну серйозну загрозу для Римської імперії на північному сході. Тому Рим вдався до, як здавалося, ефективного способу вирішення проблеми за допомогою створення германської буферної зони між володіннями Імперії та кочовою цивілізацією. Як зазначалося вище, Рим мав арсенал доволі ефективних способів використовувати «варварів» для потреб держави.

Тому апіорно можна припуститися гіпотези, що цілеспрямований логічний добре підготовлений германський міграційний процес у значній мірі базувався на римському дипломатичному, розвідувальному, географічному та іншому досвіді.

Звичайно, автор цілком розуміє гіпотетичність припущень, усвідомлюючи, що письмові та археологічні джерела не можуть дати прямих відповідей на запропоновані питання, з огляду на що зростає вага

історико-порівняльного та логічного методів, ретроспективного підходу, ретельного аналізу причинно-наслідкових зв'язків. Зокрема, безпрецедентно швидкий процес адаптування германських та інших етносів, у тому числі й досліджуваного регіону, до християнської середньовічної цивілізації, основою якої, як відомо, була Римська імперія, свідчить про те, що римська політична та інтелектуальна традиція ретельно структурувала, ще за дохристиянських часів, досвід контактів з варварським світом, який згодом доволі гармонійно був поєднаний з християнською догматикою. Таким чином, ми свідомо обмежуємося постановкою проблеми та окресленням основних завдань даної досить складної гіпотези.

Бібліографічні посилання

1. *Баран В. Д.* Черняхівська культура / В. Д. Баран. – К., 1981.
2. *Буданова В. П.* Варварський мир епохи Великого переселення народів / В. П. Буданова. – М., 2000.
3. *Буданова В. П.* Готи в епоху Великого переселення народів / В. П. Буданова. – СПб., 1999.
4. *Виноградов Г. М.* Давні германці в Нижньому Подніпров'ї: історичне та лінгвістичне обґрунтування локалізації «Ойму» / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетровського університету. – 2006. – № 6. – (Серія «Історія та археологія»).
5. *Виноградов Г. М.* Міграційні шляхи готів як підґрунтя формування торговельної мережі Східної Європи в ранньосередньовічний період / Г. М. Виноградов, О. В. Оленченко // Історія торгівлі, податків та мита : [зб. наук. пр.]. – Д., 2007.
6. *Виноградов Г. М.* Римський імперський чинник у створенні міграційного вектора германських етносів з Прибалтики до Нижнього Подніпров'я та Північного Причорномор'я у пізньоантичну добу / Г. М. Виноградов // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : [зб. наук. пр.]. – Д., 2007. – Вип. 4.
7. *Вольфрам Х.* Готи: От истоков до середины IV века (опыт исторической этнографии) / Х. Вольфрам. – СПб., 2003.
8. *Ловмянський Х.* Русь и норманны / Х. Ловмянський. – М., 1985.
9. *Поро И. С.* Крымская Готия (Очерки этнической истории населения Крыма в позднеримский период и раннее средневековье) / И. С. Поро. – К., 1990.
10. *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К., 1994.
11. *Баран В. Д.* Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / В. Д. Баран, Е. В. Максимов, Б. В. Магомедов. – К., 1990.
12. *Томпсон Э. А.* Римляне и варвары: Падение Западной империи / Э. А. Томпсон. – СПб., 2003.
13. *Щукин М. Б.* Готский путь: Готы, Рим и черняховская культура / М. Б. Щукин. – СПб., 2005.

Надійшла до редколегії 11.09.2008 р.